

FOLIA PRAEHISTORICA POSNANIENSIA T. XVIII – 2013
INSTYTUT PRAEHISTORII, UAM POZNAŃ – ISBN 978-83-232-2776-2 ISSN 0239-8524

ARCHEOLOGIZY UNIWERSYTECCY NA OSTROWIE TUMSKIM W POZNANIU

UNIVERSITY ARCHAEOLOGISTS AT OSTRÓW TUMSKI IN POZNAŃ

Hanna Kóčka-Krenz

Instytut Prahistorii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Św. Marcin 78, 61-809 Poznań, Poland

ABSTRACT. The article discusses contribution of archaeologists from the University of Poznań to the study of the origins and development of the early medieval stronghold at Ostrów Tumski, Poznań. The results of their research studies led to the conclusion that the Piasts' stronghold had been organised on the basis of Carolingian-Ottonian residences with a stone palace and a chapel. These studies also enabled the reconstruction of the further history of the oldest part of Poznań.

Zamysł podjęcia badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu przez Instytut Prehistoryczny Uniwersytetu Poznańskiego – jak pisze Witold Hensel (1938a) – wynikał z dyskusji historyków dotyczącej stołeczności tego grodu w państwie Piastów, a także zachęcających wyników ówczesnych odkryć w Opolu, Santoku, na Wolinie, a zwłaszcza w Kłecku i Gnieźnie¹. Pracami archeologicznymi, finansowanymi przez Zarząd Stołecznego Miasta Poznania, kierował prof. dr hab. Józef Kostrzewski, który na swego zastępcę w terenie wyznaczył mgr. Witolda Hensla. Już w połowie czerwca 1938 r. ukazał się pierwszy artykuł, w którym W. Hensel podsumował efekty „robót próbnych” w północnej części placu katedralnego. W konkluzji stwierdził: „Próbne prace wykopaliskowe, przeprowadzane przez 6 tygodni na placu przed katedrą, nie tyle nie rozwiązały co raczej postawiły cały szereg zagadnień, których rozjaśnienia spodziewać się można w toku dalszych, powtórnie podjętych prac wykopaliskowych”. I dalej: „[...] będziemy mogli [...] między innymi oświetlić stosunek Gniezna do Poznania i odwrotnie w najdawniejszym okresie naszych dziejów. Współzależność tych ośrodków [...] znajdzie dopiero przy

---

¹ Hensel 1959, 7.

pomocy badań archeologicznych chronologiczną podstawę do rozwiązania tego zagadnienia”².

Józef Kostrzewski, komentując te wstępne prace we wrześniu 1938 r. na łamach „Kuriera Poznańskiego”, tymi słowami określił ich wyniki:

Z dawnego grodu piastowskiego w Poznaniu, który wraz z Gnieznem i Gieczem należał do najludniejszych ośrodków państwa Chrobrego, nie pozostały na powierzchni ziemi najmniejsze ślady, a co najciekawsze nie zachowały się żadne też wzmianki historyczne o miejscu, na którym on ongiś się znajdował. Toteż roboty wykopaliskowe, mające na celu odkrycie najstarszego grodu poznańskiego, rozpoczęte z ramienia Instytutu Prehistorycznego U. P. w maju br. na Ostrowie Tumskim pod kierownictwem p. mgra Witolda Hensla, skierowane zostały na teren między Katedrą a kościołkiem Panny Marii jedynie na podstawie rozumowania, że gród nie mógł znajdować się daleko od katedry.

To przypuszczenie zostało w toku badań w całej pełni potwierdzone, natknięto się bowiem w głębokości dwóch i pół metrów pod dzisiejszym poziomem placu Katedralnego na świetnie zachowaną drewniano-kamienną konstrukcję wału, otaczającego gród, przecinającego plac w kierunku z północy na południe i zginającego się na obu końcach ku dawnemu korytu Warty. Z kształtu wału wynika, że katedra znajdowała się już – podobnie zresztą jak w Gnieźnie w początku XI w. – poza obrębem grodu, na przedgrodzium. Wał odkryty datować można – przy pomocy znalezionej wewnątrz ceramiki a przede wszystkim na podstawie wykopanych tuż ponad nim sześciu srebrnych monet z XI wieku, z których najstarsze pochodzą z czasów Kazimierza Odnowiciela (1040–1058) – na czas ok. r. 1000 lub nawet na drugą połowę X w. Pochodzi on zatem z czasów Chrobrego lub nawet Mieszka I, a uległ zniszczeniu w pierwszej połowie XI w., widocznie w związku z zamieszkami po śmierci Mieszka II³.

W tekście tym wysunął także przypuszczenia co do przekształceń dokonanych wówczas na wyspie tumskiej, celem „wyrównania poziomu i podwyższenia terenu nawiedzanego przez powodzie”, a także porównał sposób budowy wałów grodu poznańskiego do technik wzniesienia konstrukcji obronnych Gniezna i Santoka, stwierdzając, że

mamy tu do czynienia z oryginalnym, typowo staropolskim wiązaniem. W Poznaniu stwierdzono jednak coś ponad to; mianowicie po raz pierwszy na terenie Polski obecnej zauważono tu stosowanie do budowli obronnych kamieni. Lekko ukośnie pochylony mur kamienny, układany z dużych głazów, spajanych częściowo gliną, zachowany doskonale do wysokości 2 m spoczywał tu na opisanym wyżej fundamencie drewnianym, tworząc potężną osłonę grodu; dopiero na tym murze kamiennym wznosił się właściwy wał drewniany, którego całej szerokości jeszcze nie odsłonięto. Prześlędzona dotąd szerokość wału wynosi 12 m, cały wał miał zapewne około 15 do 20 m szerokości. Już same rozmiary wału i olbrzymia ilość pracy zużyta do jego wzniesienia, a jeszcze bardziej

² Hensel 1938a, 239.

³ Kostrzewski 1938.

sposób jego budowy napawają głębokim podziwem dla pierwszych historycznych władców Polski, twórców tej imponującej budowy i rzucają zupełnie nowe światło na sztukę fortyfikacyjną owego okresu.

Odkrycie odcinka umocnień obronnych na placu przed katedrą zaowocowało pomysłem stworzenia rezerwatu, celem

trwałego zachowania wału przez nakrycie wykopalisk w tej formie, że wznoszące się nad nimi sklepienie nie wystawałoby ponad poziom placu, równając się zupełnie z otoczeniem, tak, że nie przeszkadzałoby w komunikacji, w procesjach i uroczystościach na placu katedralnym⁴.

Przedstawiono nawet projekt takiego rezerwatu i po sezonie wykopaliskowym rozpoczęto zbiórkę funduszy na jego realizację⁵. Zamysł ten wspierał Profesor Józef Kostrzewski słowami:

Apelujemy gorąco do wszystkich obywateli i instytucyj o pomoc w tej sprawie, prosząc o deklarowanie zasiłków na cel wyżej wskazany i ufamy, że wspólnym wysiłkiem uda się zachować dokument, świadczący o wysokiej kulturze naszych przodków i talentach organizacyjnych pierwszych władców Polski. Na zapoczątkowanie akcji składkowej deklaruję od siebie 100 zł⁶.

Podsumowując pierwszy sezon badań skupionych na placu katedralnym, W. Hensel za miejsce pierwszego grodu poznańskiego uznał teren wokół kościoła NMP. Sformułował swą opinię, biorąc pod uwagę przebieg wału obronnego, a na podstawie zachowanych konstrukcji omówił kolejne fazy jego rozbudowy. Postawione w tytule zagadnienie skomentował następująco:

Wał poznański jest w chwili obecnej bezsprzecznie najlepszym przykładem budownictwa fortyfikacyjnego z czasów Mieszki i Bolesława Chrobrego [...] Poznań musiał być wyjątkowym ośrodkiem Polski ówczesnej, [...] skoro on zostaje najbardziej pieczołowicie umocniony. Ta nadrzędna wśród innych grodów rola Poznania w świetle naszych spostrzeżeń wydaje się nam zupełnie jasna. [...] Z faktów zaczerpniętych z wykopalisk rola Poznania jako stolicy Polski Mieszki wydaje się być oczywistą.

W tekście tym postawił także tezę o obecności pałacu książęcego w pobliżu kościoła Najświętszej Marii Panny⁷.

Prace wykopaliskowe kontynuowano w 1939 r. na placu przed kościołem NMP (wykop przy ulicy prowadzącej do katedry), przy ówczesnej ul. Lubrańskiego

⁴ Kostrzewski 1938.

⁵ Szerzej: Kóćka-Krenz 2005.

⁶ Kostrzewski 1938.

⁷ Dalej: NMP; Hensel 1938b, 507.

(obecnie ul. ks. I. Posadzego) i przy Seminarium Duchownym na Zagórze, podczas których zarejestrowano drewniano-ziemne konstrukcje wałowe. Odkrycia we wschodniej części ówczesnego ogrodu seminaryjnego przy ul. Wieżowej 2–4 znamy jedynie z krótkiej informacji prasowej pióra kierującego badaniami Wojciecha Kóčki, gdyż dokumentacja z tych badań zaginęła podczas II wojny światowej⁸. Zasadniczo więc badania przedwojenne przyniosły rozpoznanie w kilku miejscach przebiegu wałów poznańskiego grodu, dając podstawy do wstępnych ustaleń na temat jego zasięgu oraz wewnętrznych podziałów⁹. Dostarczyły także bogatych materiałów źródłowych, które stały się przedmiotem późniejszych opracowań¹⁰. Należy podkreślić, iż były to jedyne w okresie międzywojennym tak szeroko zakrojone prace wykopaliskowe o charakterze planowym na stanowiskach miejskich, realizowane zgodnie z określonym programem naukowym¹¹.

Archeolodzy z Uniwersytetu Poznańskiego powrócili na Ostrów Tumski już w 1946 r., podejmując badania w ogrodzie posesji Ostrów Tumski 10, przylegającym od północy do kościoła NMP¹², i we wnętrzu katedry¹³, uszkodzonej pożarem 15 lutego 1945 r. Kierowanie tymi pracami Józef Kostrzewski przekazał Witoldowi Henslowi, który prowadził je w sposób harmonijnie łączący przedwojenne założenia programowe z wyzwaniem wynikającym z potrzeby, a zarazem możliwości podjęcia prac terenowych poprzedzających odbudowę kościoła katedralnego¹⁴. W tym samym czasie Witold Hensel zaczął propagować ideę szeroko zakrojonych badań nad początkami państwa piastowskiego, stwierdzając:

Za lat 17 przypadnie tysiąclecie rocznica pojawienia się Polski na arenie dziejowej, a za 20 lub 19 takich jubileusz przyjęcia przez Polskę chrześcijaństwa. Obydwie rocznice są równocześnie datami w rozwoju zmagania polsko-niemieckich. Polska przez przyjęcie rzymsko-katolickiej religii odbierała Niemcom moralne prawo podboju naszego kraju. Akt ten uchronił nas od losu naszych pobratymców zachodnich, wyniszczonych prawie zupełnie przez Niemców. Wielkiej wagi i doniosłości dziejowej rocznice nakładają na nas obowiązek solidnego ich przygotowania¹⁵.

Zarysował program badań ośrodków grodowych w poszczególnych częściach ziem polskich, wskazując na ich znaczenie dla poznania struktur państwowych i kultury mieszkańców ziem piastowskich. Zdając sobie sprawę z ogromu tego przedsięwzięcia, konkludował:

---

⁸ Dymaczewski 1961, 139.

⁹ Hensel 1959, 8, przypis 6.

¹⁰ *Poznań* 1959.

¹¹ Hensel 1938b, 506, 507.

¹² Żak 1959.

¹³ Przewoźna 1959.

¹⁴ Hensel 1947a, 131, 132.

¹⁵ Hensel 1946, 3.

Z ramowego mego ujęcia widoczny jest również splot rozmaitych zagadnień, którego rozwiązanie wymaga rzetelnej współpracy przedstawicieli różnych gałęzi wiedzy. Nowa organizacja pracy wymaga czynnika koordynującego działanie. W Poznaniu rolę tę mógłby spełnić założony przez prof. dr Józefa Kostrzewskiego i znajdujący się pod Jego znakomitym kierownictwem Instytut Badania Starożytności Słowiańskich. Chodzi tylko o to, by w tym kierunku wytyczono sobie jasny plan działania i zdobyto odpowiednie środki. Nie potrzebuję wreszcie dowodzić, że kierownictwo w organizowaniu i przeprowadzeniu tego wielkiego przedsięwzięcia naukowego winno przypaść Uniwersytetowi Poznańskiemu. W Poznaniu bowiem nad tymi zagadnieniami pracuje cały szereg przedstawicieli rozmaitych dyscyplin. Poznań ma też historyczne do dzieła tego prawa. Tutaj bowiem kładziono podwaliny pod gmach naszej państwowości. Tu był najprawdopodobniej główny jej ośrodek dyspozycyjny, a na pewno siedziba pierwszego biskupstwa polskiego¹⁶.

W. Hensel jeszcze kilkakrotnie wracał do problematyki początków Poznania, podkreślając jego wiodącą rolę w państwie pierwszych Piastów, między innymi poprzez porównania jego konstrukcji obronnych do innych grodów, zwłaszcza grodu gnieźnieńskiego¹⁷.

Plany powierzenia archeologom z Uniwersytetu Poznańskiego wiodącej roli w tych zamierzeniach, choć sama idea badań grodów wczesnośredniowiecznych została urzeczywistniona, musiały jednak ulec zmianom, które wynikały z przekształceń organizacyjnych instytucji archeologicznych po Kongresie Nauki Polskiej na przełomie czerwca i lipca 1951 r.¹⁸ W efekcie powołano Polską Akademię Nauk, a w jej strukturach – Instytut Historii Kultury Materialnej z siedzibą w Warszawie, którego dyrektorem w 1954 r. został prof. dr Witold Hensel. Jeszcze przez następne dwa lata prowadził zajęcia w ówczesnej Katedrze Archeologii Polski i Powszechnej Uniwersytetu Poznańskiego, inicjując opracowywanie wyników prac terenowych na Ostrowie Tumskim. Materiały z tych badań stały się przedmiotem prac magisterskich studentów archeologii pisanych pod jego kierunkiem¹⁹, opublikowanych w formie artykułów w redagowanych przez W. Hensla powojennych tomach monografii pod tytułem *Poznań we wczesnym średniowieczu*, opatrzonej dodatkowo znamienym mianem – *Millenium Poloniae Monumenta Archaeologica*²⁰.

Szczególnym okresem w dziejach badań wykopaliskowych Ostrowa Tumskiego były lata 1950–1961, podczas których realizowano interdyscyplinarny program, wypracowany przez archeologów, historyków i historyków sztuki. Jego zasadniczym celem było rozpoznanie głównych ośrodków państwa pierwszych Piastów w ramach działań Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego²¹. Jedna

¹⁶ Hensel 1946, 15.

¹⁷ Hensel 1947b; 1949; 1958; 1960.

¹⁸ Kaczmarek 1996, 182 i n.

¹⁹ Dymaczewski 1953; Konieczna 1955; Żak 1952.

²⁰ Żak 1959; Dymaczewski 1961; Malinowska (*de domo* Konieczna) 1961.

²¹ Kurnatowska 2000.

z jego placówek przejęła prowadzenie prac archeologicznych w Poznaniu, które kontynuował utworzony wkrótce Zakład Archeologii Polski IHKM PAN. Jednak trudno w sposób jednoznaczny oddzielić aktywność badawczą archeologów tej jednostki od archeologów uniwersyteckich. Trzeba bowiem przypomnieć, iż obydwie placówkami – wobec braku wystarczającej liczby odpowiednich osób – kierował ten sam samodzielny pracownik naukowy (Witold Hensel, a po nim Wojciech Kóčka), a zatrudnieni w nich archeolodzy uczestniczyli w tych samych pracach terenowych zgodnie z konkretnymi potrzebami, a nawet wymieniali się miejscami pracy (np. Zofia Hilczerówna [Kurnatowska] i Jan Żak). Co więcej – na Ostrowie Tumskim odbywali swe praktyki studenci archeologii, dzięki czemu zdobywali doświadczenie zawodowe na skomplikowanych metodycznie, wielowarstwowych stanowiskach. Na szczególnie podkreślenie zasługuje to, iż spośród tzw. badań mileńskich wyniki właśnie tych prowadzonych na terenie poznańskiego grodu zostały w całości opublikowane. To niewątpliwa zasługa Profesora Witolda Hensla, który nie tylko dopilnował opracowania pozyskanych źródeł, lecz także zaproponował ujednolicony sposób ich prezentacji. Cel, jaki mu przyświecał, skomentował następująco: „Chodzi przede wszystkim o ustalenie takich zasad, które by z jednej strony pozwalały na możliwie najdalej idącą selekcję materiału powtarzającego się, ‘seryjnego’, a drugiej strony zapewniały możliwie najobiektywniejsze przedstawienie wydobytych źródeł w pełnym ich kontekście”²². Każde opracowanie zawierało w części wstępnej omówienie miejsca i metodyki prowadzenia badań w obrębie konkretnych wykopów, wpisanych w siatkę arową sporządzoną w 1949 r.²³ Zasadniczą część obejmowała analizę materiałów w ramach wyodrębnionych warstw (z podaniem numerów inwentarza, fotografii i rycin), wraz z ich datowaniem. Zamyknięcie każdego opracowania stanowiły ustalenia sekwencji chronologicznych w formie opisowej i tabelarycznej, ze wskazaniem faz osadniczych, odpowiadających im warstw i poziomu ich zalegania n.p.m. Prace uzupełniały analizy specjalistyczne pozyskanych źródeł. Taki sposób prezentacji rezultatów badań nadał im ponadczasową wartość, umożliwiając weryfikację wysuwanych wówczas wniosków i hipotez. Wobec podjęcia przez W. Hensla pracy na Uniwersytecie Warszawskim i w Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN, w przygotowaniu poszczególnych jej tomów²⁴ wspomagał go Jan Żak²⁵, który już oficjalnie współredagował tom czwarty²⁶. Ze względu na główne miejsce zatrudnienia Redaktora tej serii, materiały z badań Ostrowa Tumskiego w Poznaniu ukazywały się pod szyldem Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, mimo iż były efektem opracowań absolwentów

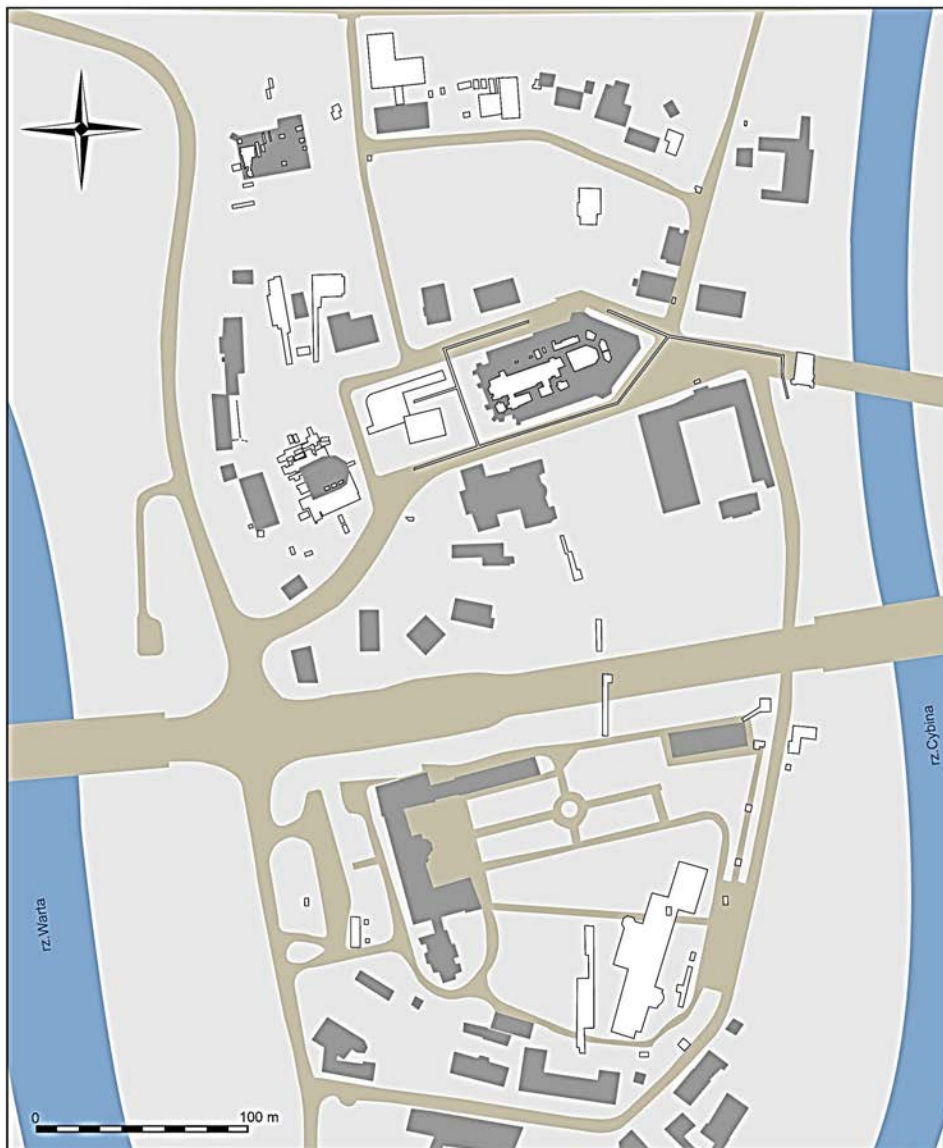
²² Hensel 1959, 9.

²³ Por. Hensel, Niesiołowska, Żak 1959, 14, ryc. 1.

²⁴ *Poznań* 1959; 1960; 1961.

²⁵ Hensel 1959, 10.

²⁶ *Poznań* 1974.

Ryc. 1. Poznań – Ostrów Tumski. Lokalizacja wykopów z dotychczasowych badań wykopaliskowych na tle dzisiejszej zabudowy (rys. Olga Antowska-Gorączniak)

Fig. 1. Poznań – Ostrów Tumski. Localisation of trenches as compared to today's spatial organisation (drawing by Olga Antowska-Gorączniak)

archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu – E. Dzieciołowski-go, A. Niesiołowskiej, M. Perzyńskiej, K. Przewoźnej, T. Wiślańskiego, którzy – choć ich prace magisterskie dotyczyły innej problematyki²⁷, byli zaangażowani w badania terenowe na poznańskim Ostrowie Tumskim²⁸. Także efekty wykopalisk we wnętrzu katedry poznańskiej zostały w podobny sposób gruntownie przedstawione w rozprawie doktorskiej Krystyny Józefowiczówny²⁹.

Podjęte w 1999 r. przez Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i prowadzone do 2011 r. przez trzynaście sezonów planowe badania w obrębie poznańskiego grodu (ryc. 1) przyniosły nowe, istotne informacje o jego socjotopografii, a tym samym – funkcji, jaką pełnił w strukturach państwa wczesnopiastowskiego. Pracami kierowała autorka niniejszego tekstu przy współudziale mgr. Andrzeja Sikorskiego, którego zaangażowanie w badania terenowe – trwające corocznie około sześciu miesięcy – w znaczącej mierze przyczyniło się do osiągnięć naukowych ekspedycji wykopaliskowej (tzw. program Mieszko). Uczestniczyli w nich aktywnie studenci wszystkich lat archeologii, którzy zyskali możliwość zdobycia wiedzy dotyczącej metodyki prowadzenia wykopalisk na skomplikowanych, wielowarstwowych stanowiskach miejskich. Studenci zainteresowani problematyką archeologii średniowiecza i czasów nowożytnych mogli też zrealizować swe prace magisterskie na podstawie pozyskanych materiałów³⁰. Prace te zostały opublikowane w formie artykułów w kolejnych tomach serii *Poznań we wczesnym średniowieczu*³¹, na której kontynuację, choć w nieco zmienionej formule, wyraził zgodę jej inicjator – Profesor Witold Hensel.

Badania były skierowane zasadniczo na poszukiwanie wczesnopiastowskiej rezydencji książęcej. Na możliwość jej zalegania w pobliżu gotyckiego dziś kościoła NMP wskazywał już W. Hensel³². Ten główny cel badań udało się zrealizować. Na rezydencję książęcą składały się dwa budynki – palatium (z przylegającą doń pracownią złotniczą) i kaplica pałacowa³³ (ryc. 2). Część świecka to prostokątny budynek długości ok. 27 m i szerokości niecałych 12 m, założony na osi północ – południe. Przy jego południowo-wschodnim narożniku znajdowała się sień wysunięta o 2,20 m przed budynek, z takiej samej szerokości wejściem. Mieściła się w niej także klatka schodowa prowadząca na piętro. Palatium książęce mogło osiągać wy-

²⁷ Z wyjątkiem pracy A. Nowaka 1962; 1974, dotyczącej badań w ogrodzie arcybiskupim, napisanej pod kierunkiem W. Kóčki.

²⁸ Por. ich artykuły w serii *Poznań* 1959; 1960; 1961; 1974.

²⁹ Józefowiczówna 1963.

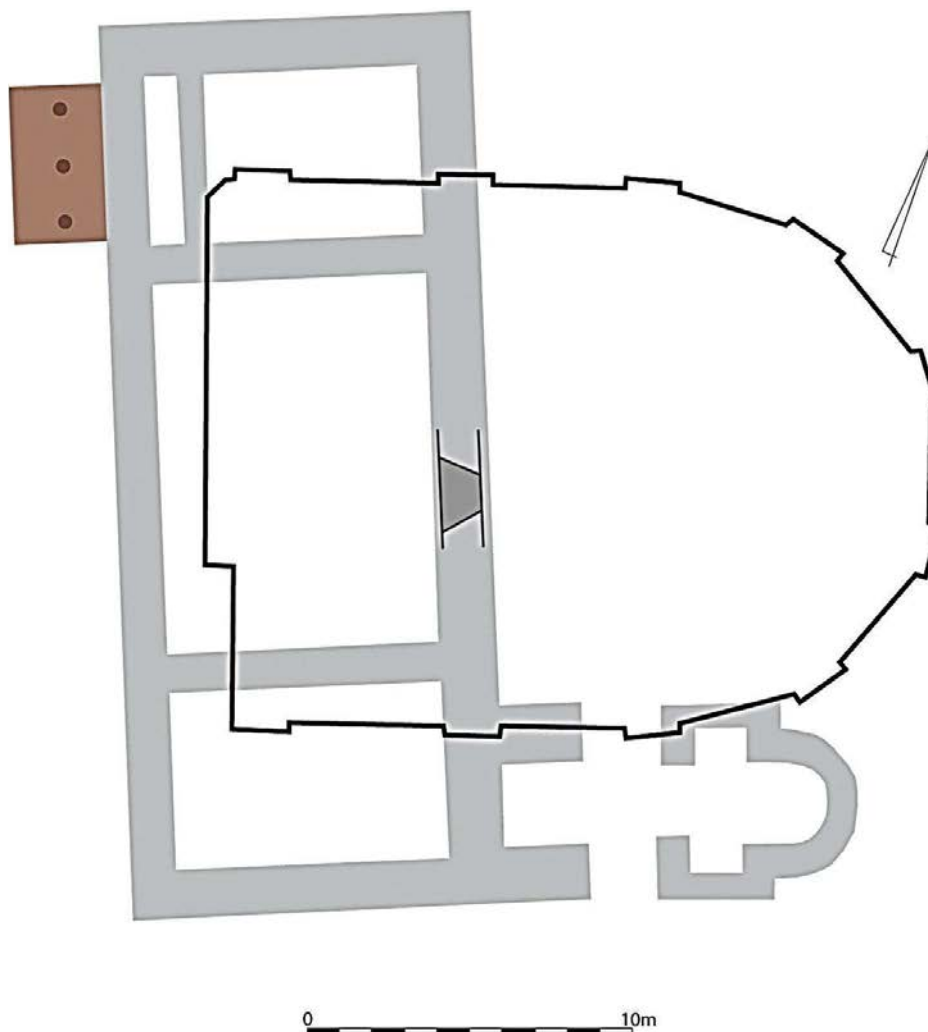
³⁰ Gradowski 2002; Myrcha 2003; Wrzesiński 2003; Marciniak 2004; Pietras 2004; Szyszka 2005; Sankiewicz 2006; Sikora 2006; Wencel 2006; Kępiński 2007; Kowalczyk 2007; Wiczorek 2009; Racek 2010; Bronowska 2011; Lech 2013.

³¹ *Poznań* 2005; 2008; 2012.

³² Hensel 1938b, 507.

³³ Kóčka-Krenz 2012.

Ryc. 2. Poznań – Ostrów Tumski. Rozplanowanie zespołu pałacowo-sakralnego wraz z pracownią złotniczą (rys. Olga Antowska-Gorączniak)

Fig. 2. Poznań – Ostrów Tumski. The plan of palatial and ecclesiastical complex together with the goldsmithery (drawing by Olga Antowska-Gorączniak)

sokość ok. 11 m. Na parterze budynku wyodrębniono co najmniej cztery pomieszczenia. Sień sąsiadowała z pokojem (51 m²), który poprzedzał środkową, dużą salę (102 m²) o funkcjach reprezentacyjnych. Do sali tej prowadziło osobne wejście, umieszczone w ścianie wschodniej palatium. Z jej wnętrza, przez przejścia w północnej ścianie działowej były dostępne dwa pozostałe pomieszczenia. Jedno to wąski korytarz (4,5 m²), być może skarbczyk. Przylegająca do niego od wschodu ostat-

nia sala zajmowała powierzchnię 34 m². Odkryte w jej obrębie dwa tłoki pieczętno i ołowiana bulla księcia Bolesława wskazują, iż sala ta mieściła kancelarię. Na podstawie danych metrycznych można oszacować powierzchnię użytkową każdej kondygnacji na ok. 190 m². Wzniesienie kamiennej rezydencji na poznańskim grodzie przypadło na czas wkrótce po połowie X w., jest zatem wielce prawdopodobne, że była pierwszą monumentalną budowlą w państwie Piastów³⁴. Od wschodu, na osi wysuniętej partii wejściowej palatium, zbudowano kaplicę grodową. Kaplica ta jest niewielkim kościołem salowym, zamkniętym od wschodu absydą o wymiarach 2,5×2,5 m. W ścianach nawy utworzono dwa aneksy, przez co jej powierzchnia użytkowa zajmowała 10 m². Wnętrze oświetlały okna umieszczone w ścianach zamkniętych ramiona świątyni na wysokości ok. 0,55 m od posadzki. Zarys okna widoczny w przewróconej południowej ścianie kaplicy pozwala stwierdzić, że były to otwory o szerokości ok. 75 cm i wysokości 1,30 m, zaopatrzone w parapety. Tak nisko posadowione okna każą przypuszczać, iż kaplicę doświetlał jeszcze górny rząd okienek, zapewne też okno w absydzie. Posadzkę tworzyła wylewka gipsowa położona na warstwie drobnych, naturalnych kamieni, która przetrwała w dużych połaciach w absydzie. Do jej ściany dostawiony był stół ofiarny, którego prostokątną podstawę wymurowano z drobniejszych kamieni płytowych łączonych zaprawą gipsową. Kaplica była otynkowana, jej ściany pokrywała malatura, absydę zaś mozaika ze szklanych kostek; obecnie obydwie dekoracje o nieznanym motywie. Biorąc pod uwagę potęgę umocnień, rozmiary i wielozłonowość grodu w Poznaniu oraz sposób jego zabudowy (ryc. 3), można uznać, iż został on zorganizowany na wzór rezydencji karolińsko-ottońskich, określanych w niemieckojęzycznej literaturze terminem „Pfalz”³⁵. Miejsca takie były przygotowane poprzez swą zabudowę dla zapewnienia władcy i jego licznemu dworowi wszelkich potrzebnych do życia środków³⁶. Badania archeologów uniwersyteckich pozwoliły stwierdzić, że w drugiej połowie X w. książę dysponował w grodzie poznańskim kamiennym palatium z wyodrębnioną salą recepcyjną, kancelarią i skarbcem oraz kamienną kaplicą pałacową dla prywatnej dewocji. Wczesnopiastowski Poznań był potężną fortecą broniącą dostępu do wnętrza państwa, rezydencją księcia i jego dworu, grodem o funkcjach administracyjnych, gospodarczych i sakralnych. Jego szczególną rolę w państwie³⁷, także w chrystianizacji piastowskiej domeny podkreśla ufundowanie przez księżną Dobrawę wyjątkowej w kształcie świątyni.

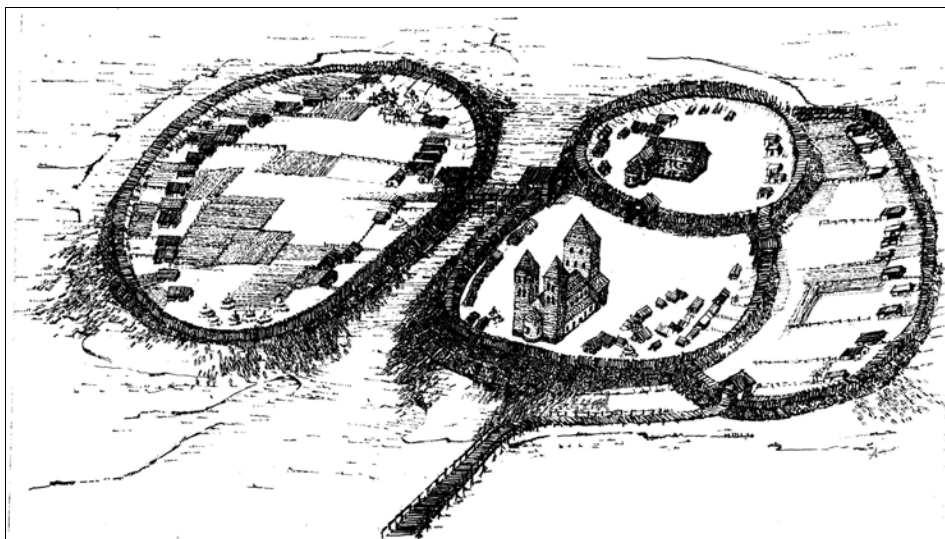
Kampanie wykopaliskowe Instytutu Prahistorii były prowadzone nie tylko przy kościele NMP, lecz także w obrębie i wokół Akademii Lubrańskiego w związku z pracami konserwatorskimi i przystosowaniem mieszczącego się w jej wnętrzach

³⁴ Kóčka-Krenz 2004.

³⁵ Gauert 1965, 3.

³⁶ Binding 1996, 35–58.

³⁷ Dalewski 1996, 38, 39.

Ryc. 3. Rekonstrukcja rozplanowania grodu poznańskiego z końca X w. (rys. Jacek Antowski)

Fig. 3. Reconstruction of the layout of the stronghold in Poznań towards the end of the tenth century (drawing by Jacek Antowski)

Muzeum Archidiecezjalnego do współczesnych wymogów ekspozycyjnych (materiały z tych badań będą opublikowane w osobnym tomie wyżej wymienionej serii). Podczas tych prac stwierdzono, iż budynek Akademii spoczywa na reliktach wału grodu piastowskiego, na którego miejscu wzniesiono później mur obronny – tzw. mur bp. Jana Lubrańskiego. Uchwycono też dolną partię domu wieżowego poprzedzającego budowę Akademii oraz jej pierwotne dyspozycje wewnątrz³⁸, a także odcinek pruskich fortyfikacji w ogrodzie przylegającym do tego budynku. Dalszy odcinek tych fortyfikacji, także wkopanych w wał wczesnośredniowiecznego grodu, został odsłonięty w ogrodzie przy ul. Posadzego 7, gdzie decyzją Konserwatora Zabytków miał być przeniesiony szachulcowy budynek gospodarczy zachowany w ogrodzie przy Akademii Lubrańskiego. W badania te, oprócz pracowników Instytutu Prahistorii UAM – Andrzeja Sikorskiego i Olgi Antowskiej-Gorączniak, byli zaangażowani także stali członkowie jego ekspedycji wykopaliskowej – Artur Dębski i Mateusz Sikora, jako kierujący samodzielnie nadzorami archeologicznymi podczas prac konserwatorskich przy fundamentach budynku Akademii. Podczas prac ratowniczych poprzedzających budowę garaży w obrębie posesji Ostrów Tumski 11/13 ekspedycja uniwersytecka ujawniła piwnicę rozebranej w czasach nowożytnych kanonii, stojącej ongiś na dziś już nieistniejącej posesji OT 12. Osob-

³⁸ Kóčka-Krenz 2007.

nym przedsięwzięciem stały się prace wykopaliskowe w ogrodach posesji przy ul. ks. Ignacego Posadzego 5, związane z planowaną budową rezerwatu *Genius loci*, stanowiącego dziś dział Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Badania te, rozpoczęte przez Piotra Wawrzyniaka³⁹, kontynuowane pod merytorycznym nadzorem Instytutu Prahistorii, zostały ukończone już jako inwestycja Muzeum, prowadzona z wielkim zaangażowaniem w terenie przez mgr Olę Antowską-Gorączniak. Materiały pozyskane podczas tych badań zostały opracowane i opublikowane w kolejnym, VIII tomie pracy *Poznań we wczesnym średniowieczu*⁴⁰.

Mimo iż w badaniach Ostrowa Tumskiego brali udział archeolodzy ze wszystkich instytucji Poznania, a ostatnimi laty także z prywatnych firm podejmujących się wyprzedzających badań ratowniczych przy okazji rozmaitej skali inwestycji, wiodącą rolę w rekonstrukcji przeszłości tej najstarszej części miasta przypisać należy badaczom uniwersyteckim. Rola ta wynika nie tylko z prowadzenia wieloletnich kampanii wykopaliskowych, ale przede wszystkim z udostępniania ich rezultatów poprzez publikacje materiałów źródłowych, artykułów problemowych i ujęć syntetyzujących, poczynając od wczesnego średniowiecza po czasy współczesne. Wysiłki archeologów z Instytutu Prahistorii UAM znalazły także swój wyraz w ekspozycji interaktywnego muzeum skupionego na historii Ostrowa Tumskiego, które zostało zrealizowane na poznańskiej Śródce pod nazwą „Brama Poznania”.

BIBLIOGRAFIA

- Binding G.
1996 *Deutsche Königspfalzen. Von Karl dem Grossen bis Friedrich II. (765–1240)*, Darmstadt.
- Bronowska K.
2011 Stan badań archeologicznych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Dalewski Z.
1996 *Władza, przestrzeń, ceremonia. Miejsce i uroczystość inauguracji władcy w Polsce średniowiecznej do końca XIV w.*, Warszawa.
- Dymaczewski A.
1953 Osadnictwo wczesnośredniowieczne w Poznaniu przy ul. Wieżowej 2/4, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
1961 Badania wykopaliskowe w ogrodzie przy ul. Wieżowej 2–4 w Poznaniu w latach 1939, 1950–1953 [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. III, red. W. Hensel, Wrocław–Warszawa, s. 139–228.
- Gauert A.
1965 Zur Struktur und Topographie der Königspfalzen, [w:] *Deutsche Königspfalzen*, t. 2, red. A. Gauert, Göttingen, s. 1–60.

³⁹ Wawrzyniak 2005a; 2005b.

⁴⁰ *Poznań* 2013.

- Gradowski R.
2002 Zespół wczesnośredniowiecznej ceramiki z badań ratowniczych w południowej części Ostrowa Tumskiego w Poznaniu (wykop XV), Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Hensel W.
1938a Poznań wczesnodziejowy, *Kronika Miasta Poznania* XVI, nr 2, s. 222–240.
1938b Zagadnienie początków Poznania i kwestia jego stołecznego charakteru w świetle wyników prac wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim, *Kronika Miasta Poznania*, XVI, nr 4, s. 484–507.
1946 Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy (O niektórych zagadnieniach polskiej protohistorii), *Przegląd Wielkopolski* II, nr 7/8, s. 3–16.
1947a Na śladach Mieszkowej stolicy, *Przegląd Zachodni* 3, cz. 1, s. 121–132.
1947b Rola Poznania w okresie wczesnopiastowskim na tle odkryć w innych ośrodkach polskich, *Kronika Miasta Poznania* XX, nr 2/3, s. 113–137.
1949 Na marginesie wykopalisk w Poznaniu, *Kronika Miasta Poznania* XXII, nr 1, s. 61–62.
1958 *Poznań w zaraniu dziejów*, Wrocław.
1959 Przedmowa [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. I, red. W. Hensel, Warszawa–Wrocław, s. 7–12.
1960 *Najdawniejsze stolice Polski*, Warszawa.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.
1980 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. V, Wrocław, s. 147–162.
- Hensel W., Niesiołowska A., Żak J.
1959 Badania na placu katedralnym w 1938 r. [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. I, red. W. Hensel, Warszawa–Wrocław, s. 13–57.
- Józefowiczówna K.
1963 *Z badań nad architekturą przedromańską i romańską w Poznaniu*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kaczmarek J.
1996 *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720–1958)*, Poznań.
- Kępiński M.
2007 Przybory tkackie z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Konieczna M.
1955 Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Ostrowie Tumskim 17 w Poznaniu, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Kostrzewski J.
1938 Zachowajmy na wieki gród Mieszka i Bolesława, *Kurier Poznański* 33, nr 402 z 7 września 1938 r., s. 18.
- Kowalczyk A.
2007 Ceramika kamionkowa z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Kóčka-Krenz H.
2004 Początki monumentalnej architektury świeckiej na grodzie poznańskim [w:] *Początki architektury monumentalnej w Polsce*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno, s. 21–38.
2005 Historia się powtarza. Rzecz o rezerwach archeologicznych na Ostrowie Tumskim, *Kronika Miasta Poznania* 2, s. 48–57.

- 2007 Odkrycia archeologiczne [w:] *Akademia Lubrańskiego*, red. J. Skuratowicz, Poznań, s. 13–19.
- 2012 *Na wyspie Ostrów, przy której dzisiaj jest Poznań*, Poznań.
- 2013 Stan i potrzeby badań Ostrowa Tumskiego w Poznaniu [w:] *Archeologia o przeszłości Poznania i jego zaplecza*, red. J. Kaczmarek, H. Kaczmarek, Poznań, s. 134–141.
- Kurnatowska Z.
- 2000 Badania nad początkami i rozwojem społeczeństwa wczesnopolskiego [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, red. M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski, Poznań, s. 381–412.
- Lech P.
- 2013 Nowożytna studnia z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu (stan. 9), Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Malinowska M.
- 1961 Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w latach 1953–1954 [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. III, red. W. Hensel, Wrocław–Warszawa, s. 7–95.
- Marciniak I.
- 2004 Wyroby włókiennicze odkryte na stanowisku Ostrów Tumski 9/10 w Poznaniu, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Myrcha J.
- 2003 Ceramika wczesnośredniowieczna z wykopu 2 na Ostrowie Tumskim w Poznaniu (stan. OT 10), Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Nowak A.
- 1962 Osadnictwo południowej części Ostrowa Tumskiego w Poznaniu w świetle badań archeologicznych, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- 1974 Badania wykopaliskowe w ogrodzie arcybiskupim na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w latach 1960–1961 [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. IV, red. W. Hensel, J. Żak, Wrocław, s. 75–135.
- Pietras M.
- 2004 Gotycka ceramika budowlana ze stanowiska Ostrów Tumski 9/10 w Poznaniu, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Poznań*
- 1959 *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. I, red. W. Hensel, Warszawa–Wrocław.
- 1960 *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. II, red. W. Hensel, Wrocław–Warszawa.
- 1961 *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. III, red. W. Hensel, Wrocław–Warszawa.
- 1974 *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. IV, red. W. Hensel, J. Żak, Wrocław.
- 2005 *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. V, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań.
- 2008 *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. VI, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań.
- 2012 *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. VII, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań.
- 2013 *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. VIII, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań.
- Przewoźna K.
- 1959 Badania wykopaliskowe w katedrze poznańskiej w 1946 r. [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. I, red. W. Hensel, Warszawa–Wrocław, s. 59–79.
- Racek N.
- 2010 Sygnatury na butelkach szklanych z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Sankiewicz P.
- 2006 Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne grodu na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].

- Sikora M.
2006 Znaleźiska monetarne z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Szyska A.
2005 Ozdoby ze szkła, kamieni ozdobnych, bursztynu i gliny ze stanowiska Ostrów Tumski w Poznaniu, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Wawrzyniak P.
2005a Badania wykopaliskowe wczesnośredniowiecznych umocnień wałowych przy ul. ks. Ignacego Posadzego nr 5 na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w latach 2001–2004 [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. V, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań, s. 91–110.
2005b Badania archeologiczne murów obronnych fundacji biskupa Jana Lubrańskiego w rejonie ul. ks. Ignacego Posadzego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. V, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań, s. 191–200.
- Wenzel J.
2006 Ceramika grafitowa z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Wieczorek M.
2009 Inicjatywy budowlane biskupa Jana Lubrańskiego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w świetle źródeł archeologicznych, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Wrzeński K.
2003 Średniowieczne i nowożytny wyroby żelazne ze stanowiska Ostrów Tumski 9/10 w Poznaniu, Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
- Żak J.
1952 Kształtowanie się ośrodka feudalnego w Poznaniu na Ostrowie Tumskim w świetle wyników badań w 1946 r., Poznań [maszynopis pracy magisterskiej, Biblioteka Instytutu Prahistorii UAM].
1959 Badania w ogrodzie przy ul. Ostrów Tumski 10 w 1946 r. [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. I, red. W. Hensel, Warszawa–Wrocław, s. 81–129.

UNIVERSITY ARCHAEOLOGISTS AT OSTRÓW TUMSKI IN POZNAŃ

S u m m a r y

Archaeological excavation of Ostrów Tumski in Poznań began in 1938 and were carried out by the Institute of Prehistory of the University of Poznań. The idea was initiated by Professor Józef Kostrzewski, whereas the fieldwork was supervised by Witold Hensel. The investigation of the stronghold, as continued in 1939, provided recognition of its ramparts in various parts of the island, allowing for preliminary conclusions concerning the area covered by the stronghold and its internal organisation. It also provided rich collection of artefacts that became the subject of subsequent studies and publications. It should be emphasized that these were the only in the interwar

period so extensive regular urban excavations, based on the research project. Archaeologists from the University of Poznań reappeared at Ostrów Tumski already in 1946, when they started excavating the site in the garden of the property at 10 Ostrów Tumski, adjacent to the north to the St. Mary's Church, as well as inside the cathedral. A special period in the history of the excavations of Ostrów Tumski spanned the years between 1950 and 1961 when an interdisciplinary project, developed by archaeologists, historians and historians of art, was implemented. Its primary objective was to identify the main centres of early Piasts' state as a part of the Directorate of Research on the Beginnings of the Polish State. The site gave archaeology students an opportunity to learn field work skills, allowing them to gain professional experience at methodically complex, multilayer sites. Particularly emphasised should be that of the so-called Millennium Research projects the only wholly published results were those of excavations conducted within Poznań stronghold. The investigation of Ostrów Tumski was restarted in 1999 by the Institute of Prehistory of Adam Mickiewicz University in Poznań and since then had been carried out for thirteen seasons until 2011. Regular excavations within the Poznań stronghold yielded important new information about its socio-topography, and thus – the function it served in the structures of the early Piasts' state. These studies revealed that, in the second half of the tenth century, the duke had a stone palace with a separate reception chamber, a chancellery and the vault and stone palatine chapel for private devotion. In the state ruled by the first Piasts, Poznań was a powerful fortification defending access to the interior of the state, the residence of the Duke and his court, the stronghold of administrative, economic and ecclesiastical functions. Results of discoveries made by the archaeologists from the Institute of Prehistory, Adam Mickiewicz University have been published in subsequent volumes of the series initiated by Professor Witold Hensel *Poznań we wczesnym średniowieczu* (Poznań in the early Middle Ages). They are also reflected in the exhibition displayed in the interactive museum (so called *Brama Poznania*) focusing on the history of Ostrów Tumski, to be visited in Śródka.

Translated by Lucyna Leśniak